

Fajt Anita: Nyelv szavak nélkül. A protestáns misztika magyar megszólalásai a 17. század végén

Humanizmus és reformáció 40

Budapest: ELKH – Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2022, 413 l.

NÉMETH S. Katalin

HUN-REN BTK Irodalomtudományi Intézet, nyugalmazott tudományos főmunkatárs

ORCID: 0000-0002-7322-1205

A Szegedi Tudományegyetem régi magyar irodalmi műhelyében több évtizede kutatják különböző intenzitással különböző nemzedékek a 17. századi, német eredetű, magyar nyelven megjelenő protestáns műveket. Mint annyi mindent, ezt a témát is Keserű Bálint indította el,¹ és felforrolni is nehéz lenne azt a számtalan dolgozatot, amely az évtizedek során ezen a területen, főleg szegedi indítatással keletkezett. Fajt Anita – immár a harmadik generációhoz tartozó kutató –, 2017-ben védte meg disszertációját Szegeden, amelynek kibővített és jelentősen átdolgozott változata sok kolléga termékeny javaslataival gazdagodva 2022-ben jelent meg a Humanizmus és Reformáció sorozat 40. köteteként.

A monográfia címe önmagában rejtélyes, s bár az alcím többet elárul, valójában a feldolgozott téma gazdagabb, mint azt a címlapból kiindulva sejtethetnénk. A könyv két német szerző, két magyar fordító két-két művét elemezve a német–magyar kapcsolatokat, a gyakorlati teológiai háttérrel, a fordítástechnikai metódusokat, a liturgikus és individuális vallási gyakorlatokat is tárgyalja. Fajt Anita eredeti szándéka szerint Johann Arndt és Heinrich Müller egy-egy művének magyarra fordításával, Huszti Szabó István és Szenci Fekete István fordítói tevékenységével kívánt foglalkozni, azonban többéves kutatása nyomán belátta, hogy a szűkebben kitűzött célt akkor éri el, ha a magyar–német kapcsolattörténet kevésbé feltárt területét szélesebbre tárja, és modern fordításelméleti kutatások szűkre szabott nézőpontja helyett a filológiatörténeti vizsgálódásokat, a vallástörténeti háttérrel és a nyelvi-stilisztikai elemzéseket a deskriptív leírás módszerével olvasztja szintézisbe. Célkitűzésének megvalósításához szükségesnek mutatkozott nemcsak a részletes elemzés tárgyát képező 17. századi műfordítások feldolgozása, hanem a korabeli német teológiai irodalommal foglalkozó írások nemzetközi (elsősorban német nyelvű) megismertetése és a magyar protestáns szövegtörzsek hazai elemzésének feltárása, valamint a szakirodalmi megközelítés módszertani alakulásának nyomon követése is. Fajt Anita köte-

---

1 Közbevetve egy személyes megjegyzést: a recenzió szerzőjének ő adta először kezébe közel ötven éve Thienemann Tivadar *A XVI. és XVII. századi irodalmunk német eredetű művei* című, az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1922-es évfolyamában megjelent tanulmányát.

tében a magyar fordításirodalom viszonylag rövid idő – húsz év – alatt bekövetkezett változásait demonstrálta, kérdéseket feltéve a korszak kiadványainak további forráselemzését illetően.

Johann Arndt (1555–1621) nemcsak a kora újkori német protestantizmus egyik meghatározó személyisége, hanem már a 17. században magyar nyelvterületen is ismert alkotó volt. Az Észak-Németországban élő szerző legnagyobb hatást gyakorló munkája a *Vier Bücher vom wahren Christentum* (I–IV), amelynek első kötete 1605-ben, majd az átdolgozott négykötetes együttes először 1610-ben jelent meg. Imádságoskönyve, prédikációs kötetei, szöveggondozásai a korszak egyik legismertebb szerzőjévé tették, akinek első magyar fordítása azonban csak 1698-ban készült el Huszti Szabó István munkájaként. Heinrich Müller (1631–1675) 1666-os *Geistliche Erquickstunden* című elmélkedésgyűjteményét Szenci Fekete István fordításában a lőcsei Brewer-nyomda adta ki 1680 körül. Fajt Anita kötetében a német szerzők tevékenysége, munkájuk ismertetése és a magyar fordítások elemzése előtt összefoglalja a 17. századi protestáns német irodalom előzményeit, a kiemelt kötetek beágyazottságát a korabeli imádságirodalomba, kapcsolatát az középkori misztikus irodalom fejlődéstörténetéhez.

A két német szerző, akik közül kétségtelenül Johann Arndt gyakorolt nagyobb hatást a német és más protestáns nyelvterület országaira, nem élt egy időben, de munkásságuk a lutheránus egyháztörténet hasonló körülményei között gyakorolt hatást. A szakirodalomban sok vitát kiváltó korszakot a szerző is egy kérdőjeles fejezetcímmel foglalja össze: *Krízis? Az eszmetörténeti háttér*, amelyben a német lutheránus egyház megújulási törekvéseit tárgyalja. Ennek a korszaknak a legvitatottabb áramlata a pietizmus, amelynek hatása Arndt műveire a mai napig különböző értelmezéseket indukál. Jóllehet a korabeli pietista önreflexióktól kezdve a 20. század egyháztörténeti fejtegetéseiig a leggyakrabban Arndtot a pietista szerzők közé sorolják, a modern szakirodalom egyre inkább bizonyítja, hogy a nagy hatású kegyességi művek szoros kötődése a középkori misztikához a protestáns megújulás hagyományörző kifejeződéseként értelmezhető. A 17. század elejének krízisszituációja mögött a kutatók részben társadalmi-gazdasági tényezőket láttak, mások teológiai értelmezése a belső hitélet önostorozó kétségeit vélte felfedezni. Ezek a külső körülményeket és belső meghasonlás együttélését kifejező munkák megfogalmazásukban azonban még egy nyelvi-irodalmi kettősséget is tükröztek. A középkori misztika kifejezésvilágának irodalmi tovább élése a német irodalmi nyelv megújulásával konfrontálódva hozta létre azokat a minőségileg új paradigmákat, amelyeknek magyarra fordítása meglévő nyelvi fejlődés hiányában különleges feladat elé állította a vallásos irodalom fordítóit. A fordítások keletkezését vizsgálva Fajt Anita arra is választ keres, hogy amennyiben a német szövegek az eszmetörténeti kríziskorszak termékei, a német nyelvi újítások kifejezői, miért lesznek éppen ezek az írások eltérő magyar egyháztörténeti fejlődés és nyelvi megújulást nélkülöző korszak kiválasztottjai, a magyar protestáns épületes irodalom megalapozói.

Fajt Anita könyvére példamutatóan világos szerkezeti felépítés, konzekvens vizsgálati nézőpont jellemző. A két nyitó fejezet egyenként mutatja be a német szerzőket, életrajzuk, munkásságuk teljeskörű feltárásával és tevékenységük magyarországi recepciójával. Johann Arndtról magyar nyelvterületen is jelentős szakirodalmat olvashatunk, a német szakirodalomban pedig nemcsak részletekig menő elemzések, hanem éles viták is kísérik megjelent műveinek értelmezését, különös tekintettel a pietizmushoz való kapcsolódására. Jóllehet a kötetben csak Arndt *Paradiesgärtlein* című imádságoskönyve kerül a középpontba, Fajt Anita dicsérendő módon összefoglalja a szerzőnek főleg a *Wahres Christentum...* című műve kapcsán kibontakozó vitákat

és a szakirodalomban egymástól eltérő értelmezési megközelítéseket. Arndtot a német szakirodalom egyik csoportja mint a lutheránus egyház megújítóját vizsgálja, a másik vonulat a szerző spiritualista elköteleződését helyezi a középpontba, a harmadik felfogás vitatja a homogén értelmezést, és a művekben tükröződő, elkülöníthető teológiáfelfogások szerint elsősorban tevékenységének eklekticizmusát emeli ki. Ennek pozitív tartalmát fogadja el Fajt Anita is, aki a gazdag hagyományt magáévá tevő, de önálló teológiai rendszert kialakító, szuverén gondolkodóként közelíti meg a szerzőt.

A kötetben részletesen tárgyalt *Paradiesgärtlein* Arndt négykötetes teológiai rendszerezése után két évvel jelent meg, tükrözve a szerző szándékát, amely az elméleti fejtegetés után az imádság gyakorlatával kívánta nézeteit a közösségekhez és az imádkozó individuumokhoz eljuttatni. Fajt Anita nemcsak a *Wahres Christentummal* való kapcsolatot értelmezi, hanem elhelyezi a művet a korabeli német imádságirodalom folyamában, és felhívja a figyelmet arra, hogy a szélesebb közönséghez eljutó, populárisabb műfajú kötet kevesebb vitát kiváltó kortárs recepciót tudott felmutatni.

A monográfia másik központi alakja, Heinrich Müller csupán Arndt írásos munkásságát ismerhette, imádságoskönyvében (*Geistliche Erquickstunden*) azonban kimutatható a jellegzetes arndti felfogás, az individuum elérésének célja, a személyes vallási gyakorlatra való ösztönzés. Müller tevékenységét nem kísérte olyan heves vita, mint Johann Arndtét, többnyire elfogadták reformortodox teológusnak, aki misztikus elemek sajátjává tételével a korai pietizmus előkészítőjévé vált. Fő művét a német szakirodalom általában elmélkedésgyűjteményként értelmezte, amely egyaránt alkalmas gyülekezeti felolvasásra vagy egyéni elmélkedésre.

A két kiválasztott mű magyarországi recepciója nem kötődik csupán Huszti Szabó és Szenci Fekete tevékenységéhez. Ugyan Huszti Szabó munkája az első ismert Arndt-fordítás, de a *Wahres Christentum* különböző részei később számtalan szerző fordítói munkásságát gazdagítják, közülük is kiemelendő az elmélkedések egy részét elsőként magyarra ültető Petróczi Kata Szi-dónia. Az Arndt-recepció feltárásában nagy szerepet játszott Keserű Bálint és Font Zsuzsa, de ide kapcsolandó Csepregi Zoltán pietizmuskutatása is. Tóth Gergely és munkatársai tevékenységének köszönhetően a történeti kutatásban reneszánszát élő Bél Mátyás imádságoskönyve és a német pietista imádságok kapcsolata Fajt Anita kutatásai által kapott éles fényt és biztatást a részletesebb elemzések megvalósítására. Bél mindkét elemzett szerzőtől vett át imádságokat, a táblázatos kimutatás mellett Fajt Anita arra figyelmeztet, hogy időszerű lenne a magyarországi német nyelvű imádságoskönyvek rendszerezése.

A Heinrich Müller-recepcióvizsgálat elindítása Pukánszky Béla nevéhez fűződik, aki nemcsak a magyar fordításokkal foglalkozott, hanem a Brassóban megjelent német kiadással is, amely Nicolaus Müller, az erdélyi német nyelvű irodalom fejlődéséért legtöbbet tevő, Morvából betelepült nyomdász műhelyében jelent meg 1681-ben. A recepciókutatásban fontos szerepet játszott a német és magyar kiadások paratextusainak értelmezése, a kötet végén található függelék ehhez nyújt új keletkezéstörténeti információkat.

Fajt Anita könyvének harmadik fejezete a két magyar műfordító életrajzának és tevékenységének tömör bemutatása. Noha Huszti Szabó Istvánról meglehetősen sok szakirodalmi említés áll rendelkezésre, az egymásnak ellentmondó adatok, a forráshiány néhány dátumot bizonytalanná tesz. Meglehetősen furcsa, hogy bizonyos iratok, amelyekre még a huszadik századi szakirodalom is hivatkozott, ma már nem fellelhetőek, így az 1671-ben született szerző peregrinációs

útjának állomásairól vannak ismeretek, de a Rákóczi-szabadságharcban játszott szerepéről már Weszprémi István orvoséletrajza sem tudott, és Esze Tamás 1953-as és 1964-es írásainak állításai is ellenőrizhetetlenek. Esze Tamás levéltári hivatkozásának alapja a Károlyi nemzetség levéltárából tűnt el, a *Paradicsomkertecske* egyik kéziratvariánsát pedig korábban az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban őrizték, ám a kézirat az 1994-es utolsó szakirodalmi említés óta lappang. Huszti Szabónak a pietizmushoz való kötődése Font Zsuzsa hallei kutatásainak köszönhetően ismerhető, a Franckensche Stiftungen gyűjteményeinek alapos ismerete Huszti orvosi és fizikai tanulmányaira irányítja a figyelmet.

Szenci Fekete István életéről Payr Sándor egyháztörténésznek köszönhetően lényegesen pontosabb ismereteink vannak. Az 1674-es gályarabperben is megidézték, ám a kihallgatás elől külföldre menekült lelkész számos németországi városban megfordult, de eljutott Dániába és Svédországba is. Az 1679 után Nyugat-Magyarországon tevékenykedő lelkész vallása miatt újabb menekülésre kényszerült, bécsi raboskodása idején át is tért a katolikus hitre, így Payr monográfiája nyomán az evangélikus egyház „hitehagyott püspökeként” emlegeti az utókor. Az életrajz mellett Fajt Anita külön alfejezetben foglalkozik „az exuláns Szenci Feketével”, aki német nyelvterületen több helyen prédikált, és prédikációi Jénában meg is jelentek. A szerző a német szövegek ismeretében bizonyítottan látja, hogy Szenci Fekete már akkor ismerte Heinrich Müller munkásságát, és hatása alól nem vonta ki magát, ugyanakkor bizonytalan abban a kérdésben, hogy a lelkész kinyomtatható szöveg közreadására alkalmas német nyelvtudással rendelkezett.

Fajt Anita könyvének törzsanyaga a két német imádságyűjteménnyel és azok magyar fordításával foglalkozik. Johann Arndt műveinek nincs kritikái kiadása, sőt mostanáig műveinek bibliográfiája sem készült el. Szerzőnknek köszönhetjük, hogy a további kutatások megkönnyítése érdekében ezt a munkát elvégezte. Azonban Fajt Anita 80 edíciót felsoroló bibliográfiája nem csupán egyszerű regisztrálás, hanem mikrofilológiai akribiával megvalósított összehasonlító munka annak érdekében, hogy sikerüljön meghatározni azt a kiadást, amelyet Huszti Szabó István fordításának alapműveként vizsgálhatunk. Az alapos vizsgálat után – megengedve, hogy az elveszett példányok miatt lehetnek hiátusok – Fajt Anita meggyőző bizonyítékokat sorakoztatott fel annak érdekében, hogy kiválasszon egy edíciót, a *Paradiesgärtlein* 1666-os goslari kiadását, amelyet szövetszerűen összevetett az első magyar nyelvű fordítással. Tótfalusi Kis Miklós kolozsvári nyomdájában 1698-ban megjelent *Keresztyéni Jóságos tselekedetekkel tellyes Paraditsom Kertetske* című kötet vizsgálatánál Fajt Anita minden értékelhető szempontot figyelembe vett, az illusztrációkat, a paratextusokat, a mutatókat, segédleteket éppúgy, mint a legfőbb összevetési szempontot, a szövegazonosságot.

Fontos vizsgálódási szempont volt, hogy a szerző nemcsak az első kiadást vetette össze Arndt német szövegével, hanem a Bél Mátyás által 1624-ben Nürnbergben ismét megjelentetett magyar fordítást is, amelynek módosításaival együtt immár három szöveghagyományt tudott egymás mellé helyezni. Bél kegyességi munkáit a kutatás eddig kevésbé vizsgálta, ha a magyar kiadással szinte párhuzamosan készült szlovákizált cseh nyelven közreadott *Paradicsomkertecske* is érthető olvasó kezébe kerül, az átdolgozás is újabb perspektívát nyerhet. Miután Huszti Szabó fordításkötete 122 imádságot tartalmaz, a teljes szöveg részletes elemzése túlfeszítené a monográfia kereteit, Fajt Anita gondos mérlegelés után négy imádság részletes elemzésével mutatja be a fordító módszerét, önállóságát vagy szöveghűségét. Ez utóbbiról idézzük a szerző megállapítását, a

fordító „a szóról szóra fordításnál messzebb merészkedik, de alapvetően nem parafrázál”. (171.) Arndt eredeti szövegének vizsgálatakor a szakirodalom már megállapította, hogy Arndt szorosan kötődött Luther nyelvéhez, ugyanez Huszti Szabónál a felsorakoztatott példák tanúsága szerint kevésbé kimutatható. Ugyancsak érdekes önállóságra mutat, hogy a korabeli prédikációk és a bibliai citátumok vizsgálatának több szerzőt is elemző irodalmát felhasználva Huszti Szabó esetében is az állapítható meg, hogy a *Bibliát* jól ismerő, de elsősorban a német imádság-irodalom kifejezésszokásaira támaszkodó fordítása nem vezethető vissza egyetlen magyar bibliafordítás közvetlen kapcsolatára. Ezeken a megállapításokon túl azonban a legfontosabb az a vizsgálati szempont, amelyre a kötet címadása utal: Huszti Szabónak némi túlzással nyelvet kellett újítani. Arndt középkori misztikára visszanyúló retorikai alakzatai a magyar nyelvben szöveghűen nem fordíthatók, Huszti Szabó feladatát gyakran körülírásokkal, szövegbővítéssel, szinonimák, jelzők alkalmazásával oldja meg. Újabb vizsgálatokat igényel, hogy jóllehet Huszti Szabó alig hagy el valamit is a szövegből, de Arndt szövegének a középkori misztikában gyökerező Jézus-rajongó mondatai – talán nyelvi megfelelés hiánya vagy felekezeti megfontolások miatt – kimaradnak a magyar fordításból.

Heinrich Müller *Geistliche Erquickstunden* című elmélkedésgyűjteményének hatása felfedezhető Quirinius Kuhlmann, Sigmund von Birken, Nicolaus Müller munkásságában is. Hogy Birken az általa vezetett Pegnesischer Blumenorden nevű költői társasággal megjelentetett egy verses átdolgozást Heinrich Müller munkájából, azt bizonyítja, hogy az elmélkedések szerzőjének stílusa, teológiai felfogása közel állt a 17. századi német nyelvi megújulás képviselőinek poétikai világához, ahol jellemző megjelenési forma volt a közös olvasás és írás. Birken levelezett Müllerral, a közelmúltban megjelent 14 kötetes *Werke und Korrespondenz* című kritikai kiadás nemcsak Birken és Müller kapcsolatához, hanem a Pegnesischer Blumenorden iratanyagának magyar vonatkozásaihoz is kimeríthetetlen forrásanyagot szolgáltat. Szenci Fekete fordítása elsősorban a gyakorlati teológiai szempontokat helyezte előtérbe, ez a nyilvános prédikációra való alkalmaság inspirálta a brassói Nicolaus Müllert is a kiadás megvalósítására.

Fajt Anita kitartó kutatással meglehetősen bizonyossággal állítja, hogy Müller elmélkedéseinek kilenc példányból is ismert kiadása közül Szenci Fekete az 1677-ben Frankfurtban megjelent edíciót használta fel fordítása alapjaként. Payr Sándor szerint munkája „kiváló irodalmi érzékről és teológiai képzettségről” tanúskodik. A szakirodalomban eltérőek a nézetek arról, hogy a magyar fordító a tartalmilag pontos fordítást vagy az eredeti stílus megőrzését tekintette fontosabbnak. Fajt Anita stílusvizsgálata szerint az elsősorban közösségi használatra szánt fordítás érdekében Szenci Fekete igyekezett a tartalmi hűséget megőrizni, ennek érdekében nyelvi kifejezésmódja kevésbé cizellált, közelebb áll a hétköznapi beszédhez. A Müller által megőrzött középkori retorikai alakzatok és a német poétikai megújulás előszele Szenci Feketét arra készítetik, hogy a magyar nyelv lehetőségeit kitágítva ugyancsak több újdonságot alkalmazzon szövegében. A magyar szöveg elemzését a szerző jelentős mennyiségű párhuzamos idézetpéldával támasztja alá, nem feledkezve meg arról sem, hogy a 17. századi fordításgyakorlat más szerzőit is idézze következtetései igazolásául. A bibliai citátumok, a frazeológia vizsgálatakor – utalva Huszti Szabónak a *Biblia* szövegétől való merészebb eltávolodására – Fajt Anita kimutatja, hogy Szenci Feketenél a *Biblia* nyelvéhez erőteljesebb kötődés figyelhető meg, mint gyakorló lelképásztor főleg a vizsolyi biblia köznyelvben meggyökeresedett, immár százéves frazeológiájának használatával él.

Fajt Anita monográfiájának célja a két fordítás kimerítő elemzésével az volt, hogy választ kapjunk arra a kérdésre, miben térnek el a magyar fordítások az eredetitől, hogyan tükröződik a magyar szövegben a 17. század végének német nyelvterületen megvalósuló protestáns irodalmi gyakorlata. Véggöveztetése szerint az eltérések három területen érzékelhetők: a terminológiában, a használatban és a hagyományozódás módjában. A két, egymástól függetlenül keletkezett fordítás jellemzőinek hasonlósága nem az eredeti szövegek hasonlatosságára vezethető vissza, hanem a korszak magyar nyelvű protestáns irodalmának összefüggéseire, a nyelvi fejlődés alakulásának párhuzamaira utal.

A rendkívül alapos monográfia hiányosságait a recenzens nem tudja felmutatni, elsősorban azért, mert a szerző maga határozza meg a kutatás további irányát, vet föl olyan kérdéseket, amelyek a korábbi szakirodalom, a hiányzó kiterjedt kutatások miatt jelen helyzetben megválaszolatlanok maradtak. Ezért, néhány olyan kérdést sorolunk fel, amelyekre Fajt Anita hívta fel a figyelmet, egyben kijelölve a további feladatokat is.

Az egyik fontos kutatási célként Fajt Anita azt emeli ki, hogy rendszerezni kellene a magyarországi német énekeskönyveket és módszeresen vizsgálni, hogy mikor jelent meg Johann Arndt szövege ezekben az énekeskönyvekben. Ugyanígy szükség lenne a német nyelvterületre menekült lutheránus prédikátorok műveinek teljességre törekvő feltárására. Arndt imádságainak szélesebb körű vizsgálatát illetően Fajt Anita utal arra is, hogy nem volna haszontalan annak vizsgálata, hogy a jegyesmisztika, a lángoló, érzelmgazdag hangvétel protestáns megfogalmazása milyen kapcsolatba hozható Pázmány imádságainak hasonló frazeológiájával. Ugyancsak érdekes lenne a *Paradiesgärtlein* illusztrációinak, az eltérő kiadások ábrázolásának összevetése is. A magyar művek jellegzetessége, hogy gyakran átlépik a konfesszionális határokat, ez indokolná, hogy együttesen vizsgálják a különböző felekezetek miszticizmusra építő imádságos irodalmát (Husztai Szabó fordításai között például találunk protestáns és katolikus művet is).

Fajt Anitának nagylélegzetű, mikrofilológiai vizsgálatokat sem mellőző, de eszmetörténetileg szintézisteremtő munkájának elvégzéséhez számos olyan feladatot kellett megoldania, amelyek hiányában az átfogó kutatás megvalósíthatatlan lett volna. A két elemzett mű számos 17. századi kiadásának bibliográfiája mostantól – a szerzőnek hála – megbízható segédeszközt jelent az eddig edíciókat eltévesztő vagy éppen nem is ismerő kutatók számára. A kötet függeléke azoknak a német és magyar paratextusoknak a betűhív szövegét tartalmazza, amelyek a vizsgálat alapját képező kiadásokban önálló szerepet játszottak, és értelmezték ugyan a kiadásokat, de változásaik, a különböző időszakokban történt megjelenéseik miatt nem tartoztak szorosan a törzsszöveghez. A kötetet a negyven oldalnyi szakirodalom, a pontos – és a jegyzetek névanyagát is tartalmazó (!) – névmutató, valamint az összehasonlítást is lehetővé tevő német és magyar kiadásokból származó 18. századi illusztrációk zárják le. A Humanizmus és Reformáció sorozat 40. kötete olyan munka, amelyre a sorozat tizenkilenc kötetét gondozó hajdani sorozatszerkesztő, Jankovics József is meglehetősen tekinthetne vissza.